

KU TIRHISA MATI HI VUTLHARI

TIRHELO RA RIXAKA RA SWIHLOVO SWA MATI RA AFRIKA DZONGA TSALWA RA MARUNGULA

Mhawuri 2002

RHUMELA N'WANGULO WA WENA

Tsalwa leri ra Marungula ri kumeka hi tindzimi ta khume n'we. Ri kombeta timhaka ta nkoka swinene eka Nkomiso wa Tirhelo ra Swihlovo swa Mati ra Rixaka leri nga Ringanyetiwa, leri nga kandziyisiwa eka Government Gazette hi Mhawuri 2002 leswaku ku ta humesiwa n'wangulo ehenhleri ka rona.

Hambi leswi Ndzawulo ya Timhaka na Mati na Swihlahla se yi nga sungula ku ti hlanganisa na vanhu mayelana na timhaka to hlaya ta Tirhelo leri, swi na nkoka leswaku hi kuma mianakanyo ya wena eka Tirhelo hinkwaro.

Rhumela n'wangulo wa wena ku nga si fika Ravuntlhanu, ti 31 Sunguti 2003

U na tindlela to tala leti u nga rhumelaka n'wangulo wa wena hi tona. Tata phepha ra n'wangulo leti katsiweke lahawani, tsala papila, rhumela e-mail, kumbe u ngenela yin'we ya tinhlangeletano ta mani na mani leti nga ta khomeriwa etikweni hinkwaro exikarhi ka Ndzati na Hukuri 2002 (xiya nxaxameto lowu nga kona emakumu ya tsalwa)

Hi kombela leswaku u pfuneta hi ku hangalasa tsalwa leri eka vanhu lava khale a va ri hava swa le mandleni, ku katsa na le ka vatirhi va wena. Matsalwa yan'wana ya kumeka eka:

NWRS Public Consultation Office

Ms Toni Pietersen / Ms Qondile Sibiya
P O Box 95823, Waterkloof, 0145
Tel: (012) 362 0848;
Fax: (012) 362 0869
Email: ToniAliaison.co.za kumbe
QondileAliaison.co.za

**Tsalwa leri hetisekeke na nkomoiso wa
Tirhelo leri nga Ringanyetiwa ya
kumeka etindzawini ta mani na mani
etikweni hinkwaro (xiya nxaxameto
emakumu ka tsalwa leri) kumbe eka
www.dwaf.gov.za**

Nakambe u nga rhumela n'wangulo hi ku tirhisa website.

Ndzawulo ya Timhaka ta Mati na Swihlahla yi humese Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati leri nga Ringanyetiwa leswaku vanhu va Afrika Dzonga va ta angula ehenhleri ka rona.

Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati ri hlamusela tindlela leti swihlovo swa mati eAfrika Dzonga swi nga ta sirheleriwa, ku tirhisiwa, ku hlayisiwa, ku fambisiwa no lawuriwa hi kona.

Hikokwalaho ka leswi tirhelo leri ri nga ta khumba ndlela leyi hinkwerhu ka hina hi tirhisaka no teka mati ya ri ya nkoka hi kona, swi na nkoka leswaku vanhu va angula hi Tirhelo leri nga Ringanyetiwa.

1. HIKOKWALAHOKA YINI HI LAVA TIRHELO?

Mati ya nyika vutomi. Ya cheleta masimu ya van'wamapurasini; ya cheleta swibyariwa no nwiwa hi swifuwo etindzawini ta le makaya; ya nyika vuhungasi; ya seketela vumaki bya ghezi, madoroba na madorobankulu ya hina, migodi ya hina, vumaki bya hina na swimila na swiharhi leswi endlaka ndzhaka ya hina ya ntumbuluko.

Mati yo hlayiseka yo nwa, lama kumeka nkarhi hinkwawo, mati ya nkululo na rihanyu lerinene na mati ya swibyariwa ya na nkoka swinene emakungwini yo hunguta vusweti eAfrika Dzonga. Nhluvukiso wa tindzawu ta le makaya na ku pfuxeta madoroba hi vuntshwa naswona swi ti seketele eka mati leswaku swikongomelo swi ta fikeleriwa.

Vutihlamuleri lebyikulu bya Ndzawulo ya Timhaka ta Mati na Swihlahla, i ku tiyisisa leswaku mati lama eneleke ya nkoka lowu amukelekaka ya kumeka leswaku ya ta fikelela swilaveko swa vanhu no nyika nseketelo eka nhluvukiso wa ikhonomi na mfuwo.

Hambi swi ri tani, Afrika Dzonga i tiko leri omeke. Hi na mati lama pimiweke. Rixaka xa hina ra kula. Ku na vanhu vo tala naswona vo tala va lava nhluvukiso wa madoroba na ikhonomi na mphakelo wa mati lowu tshamaka wu karhi wu ngheteleka. Nakambe, migingirhiko ya vanhu yi vanga nthyakiso na swiphiko swa nkoka wa mati.

Tanihi tiko, a hi nge swi tiyiseli ku tshamela ntsena ku angula eka swiphiko swa nkoka wa mati na ku kayivela ka mati, loko swi va kona. Hi lava kungu lerinene, ra nkarhi wo leha leswaku hi ta kota ku fikelela nthontho lowu, no kombeta hi laha ma-Afrika Dzonga hinkwawo ya nga pfunetaka hi kona. Lexi i xikongomelo xa Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati

2. XANA TIRHELO RA SWIHLOVO SWA MATI RI FAMBELANA NA VUMBIWA RA AFRIKA DZONGA?

Vumbiwa i nawu wa le henhla swinene etikweni. Milawu yin'wana hinkwayo yi fanele ku fambelana na Vumbiwa.

Vumbiwa ri vula leswaku un'wana na un'wana u na mfanelo wo kuma swakudya na mati lama eneleke na leswaku un'wana na un'wana u na mfanelo wo tirhisa mbangu lowu nga hava khombo eka rihanyu na yena kumbe nhlayiseko wa yena.

Afrika Dzonga ri sayine Agenda 21, leyi nga kungu ra tinxaka ra nhluvukiso wa ku-ya-ku-yile.

Vumbiwa na Agenda 21 hi swona swi nga letela Tirhelo lerintshwa ra Rixaka ra Mati ra Afrika Dzonga hi 1997. Tirhelo leri ri hlamusela hi laha mati ya faneleke ku fambisiwa hi kona na ku averiwa hi ku landza swikongomelo swa hina leswintshwa tanihi rixaka.

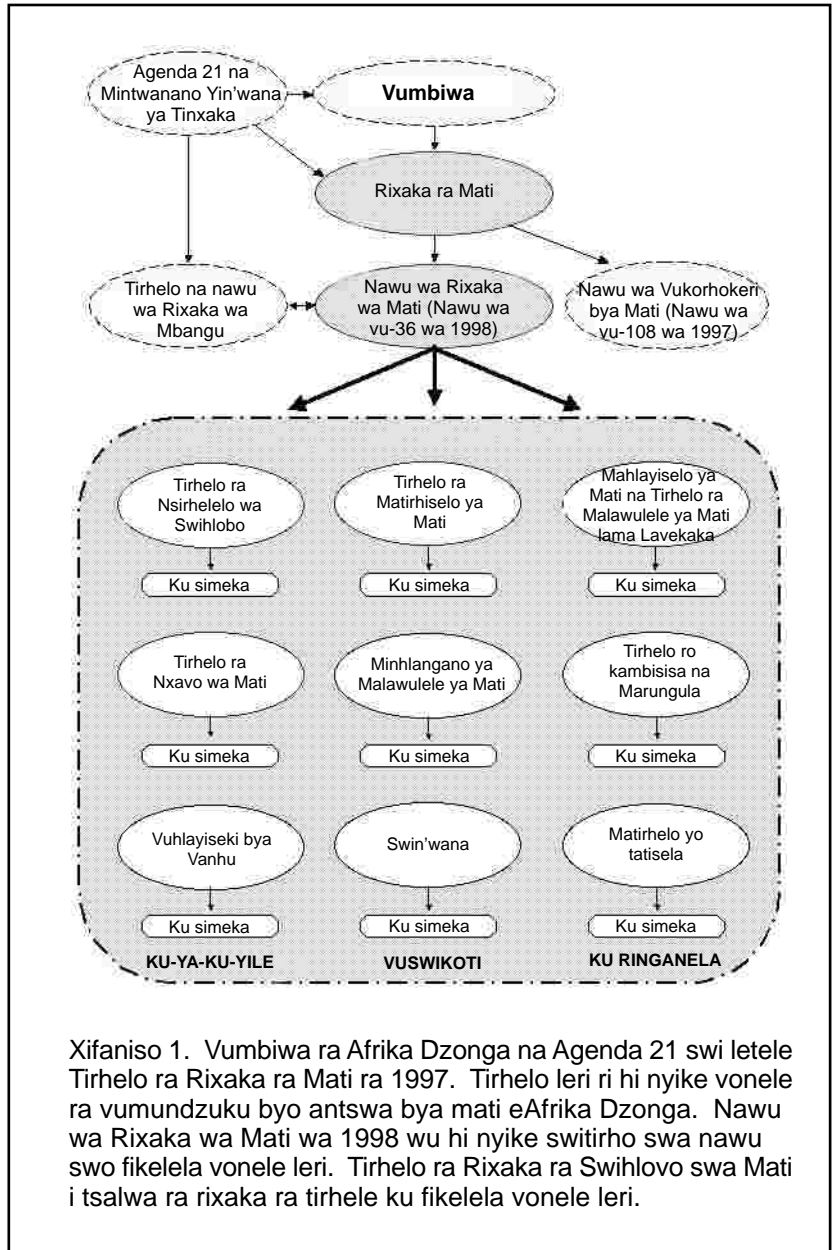
Ku va ku simekiwa tirhelo ra mati hinkwako, ku pfapfarhutiwe swinawana swimbirhi leswintshwa naswona swi sayiniwile swi va nawu:

Nawu Rixaka wa Mati (Nawu wa vu-36 wa 1998)

- Nawu lowu wu langute mafambiselo ya swihlovo swa mati. Xikongomelo xa wona i ku tiyisisa leswaku ku ta va na mati ya swilaveko swa nkoka swa vanhu nhluvukiso wa ikhonomi enkarhini wa sweswi na le nkarhini lowu taka. Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati ri langute xiphemu lexi xa mafambiselo ya mati.

Nawu wa Vukorhokeri bya Mati (Nawu wa vu-108 wa 1997)

- Nawu wu pfumelela mfanelo wo fikelela mphakelo wa mati ya nkoka na nkululo. Wu languta hi laha vaphakeri va vukorhokeri bya mati vo fana na tibhodo ta mati na vamasipala va phakelaka mati lama tirhisiwaka emakaya na le tindzawini ta vumaki.

Xifaniso 1. Vumbiwa ra Afrika Dzonga na Agenda 21 swi letele Tirhelo ra Rixaka ra Mati ra 1997. Tirhelo leri ri hi nyike vonele ra vumundzuku byo antswa bya mati eAfrika Dzonga. Nawu wa Rixaka wa Mati wa 1998 wu hi nyike switirho swa nawu swo fikelela vonele leri. Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati i tsalwa ra rixaka ra tirhele ku fikelela vonele leri.

Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati a ri langutananga na timhaka leti. Ku na tirhelo rohambana ra mphakelo wa mati na nkululo. Tindlela leti vukorhokeri bya mati byi nga ta fikisiwa hi tona eka vatirhisi hi mimfumo ya tindzawu, ti ta hlamuseriwa eka Makungu ya Nhluvukiso wa Vukorhokeri bya Mati leti faneleke ku lulamisiwa hi mfumo wun'wana na wun'wana wa vukorhokeri bya mati.

3. KU HAMBANA YINI NA NKARHI LOWU NGA HUNDZA?

Tirhelo ra hina ra mati na Nawu Rixaka wa Mati swi kombeta leswaku mati ya ta fambisiwa hi averiwa hi ku hambana enkarhini lowu taka:

- Mati i xihlovo xa ntumuluko. I ya vanhu hinkwavo va le Afrika Dzonga. Ndzawulo yi fanele ku hlayisa swihlovo (mati na mbangu) hi ku yimela vanhu va Afrika Dzonga.
- Mfanelo wun'we wo kuma mati ku ya hi nawu I wa mati ya swilaveko swa nkoka swa vanhu (xikombiso, ku sweka, ku nwa na rihanyu ra vanhu) na wa mbangu. Leswi swi vitaniwa "Vuhlayiselelo" eka Nawu wa Rixaka wa Mati. Ndzawulo yi ng ava mati endzaku ka loko mati ya Vuhlayiselelo se ya vekerwe ethelo.
- Nawu wu vula leswaku vanhu va fanele ku hoxa xandla eka mafambiselo ya swihlovo swa mati. Mafambiselo ya swihlovo swa mati ya ta simekiwa eka xiyimo xa le hansi swinene lexi nga kotekaka. Eka leswi, Nawu wu lerisa leswaku ku va na minhlangano leyi vanhu va nga yi nghenelaka.
- Swihlovo swa mati swi ta fambisiwa hi ku angarhela. Milambu, madamu, tindzawu to tsakama, na misava leyi nga rhendzela tindzawu leti, mati ya le hansi ka misava, ku katsa na migingirhiko ya vanhu leyi swi kucetelaka, swi ta fambisiwa tanihi nchumu wun'we.

4. HI XIHI XIYIMO XA SWIHLOVO SWA MATI SWA AFRIKA DZONGA NAMUNTLHA?

4.1 Xana hi na mati lama eneleke?

Afrika Dzonga i tiko leri omeke. Mpimo-xikarhi wa mpfula ya hina leyi naka wu kwalomu ka 450mm hi lembe. Mpimo lowu wu le hansi swinene eka moimo-xikarhi wa misava wa kwalomu ka 860 mm hi lembe. Ndlela leyi mpfula ya hina yi naka hi yona yi hambana ku ya hi malembe. Nakambe tiko ra hina ri tala ku va na dyandza.

Milambu ya le Afrika i yintsongo loko yi fananisiwa na milambu ya matiko yan'wana. Nambu wa Orange wu na kwalomu ka 10% ya mati ya Nambu wa Zambezi. Milambu hinkwayo ya le Afrika Dzonga loko yi katsakanyiwile yi na mpimo wa le hansi ka hafu ya mati ya Nambu wa Zambezi. Nakambe hi tlhela hi avelana hi milambu ya hina leyi kulu. Yo fana na Orange/Senqu na Limpopo, na matiko yan'wana lawa na wona ya tirhisaka mati yo huma emilambyeni leyi.

Ndzavisiso lowu nga endliwa hi Ndzawulo wu kombeta leswaku tindzawu ta 11 eka 19 ta mafambiselo ya mati (xiya Xifaniso 3) etikweni ti na swiphiko. Etindzawini leti, vanhu va tirhisa mati yo tala swinene leswi siyaka mbangu wu nga tsakisi, naswona vatirhisi van'wana a va nge tshembeli eka xiphemu xa vona lexi eneleke xa mati.

Mati ya le hansi ka misava ya na nkoka swinene etindzawini ta le makaya, kambe, Afrika Dzonga ri na swihlovo swi nga ri swingani swa mati swa le hansi ka misava leswi nga tirhisiwaka hi ndlela leyi enerisaka.

4.2 Xana hi na mati ya nkoka lowu faneleke?

A hi mati ya hina hinkwawo lawa nga ya nkoka lowunene. Yan'wana ya wona ya thyakile.

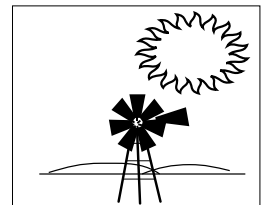
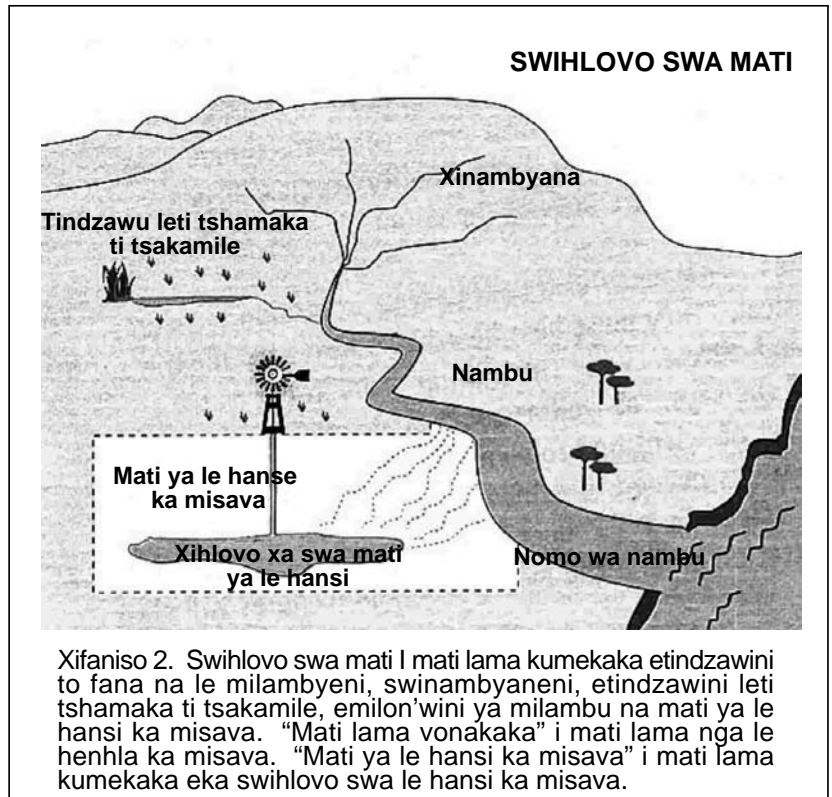
Etikweni hinkwaro, hi masiku, minhlangano na vanhu va tikisela nkoka wa mati emilambeni na le swinambyaneni swa hina, eka swihlovo swa le hansi ka misava na le tindzawini leti nga tsakama. Hambu va ri vatirhisi va mati va le makaya va thyakisa mati ya hina hi ku chela pende, oyili na swimakiwa swin'wana swa khombo eka tiphayipi ta vona ta nkululo.

Swiphiko leswikulu swa nkoka wa mati eAfrika Dzonga swi vangiwa hi mati ya thyaka lama humaka etindzawini ta vumaki na le migodini, swinonisi swa vurimi, nkukhulo, mati ya thyaka lama humaka emakaya, ku kala ka nkululo na misingirhiko yin'wana yo tala. Swi vanga swiphiko swa nkoka wa mati swo fana na ku kumeka ya ri na munyu wo tala, mati ya asidi, ku tluletiwa switsongwatsongwana na nthyakiso lowu endliwaka hi swichelachelani swa khombo swinene. Nthyakiso wa mati wu vanga swiphiko swo tala. Xikombiso, switsongwatsongwana leswi ngenhaka endzeni ka mati hikokwalaho ka ku kala ka nkululo, swi nga vanga cholera, leyi nga dlayaka vanhu. Nakambe, swi dya mali yo tala ku tengisa mati lama nga thyaka leswaku ya ta tirhisiwa nakambe, leswi vulaka leswaku vanhu va fanele ku hakela mali yo tala ya mati.

4.3 Xana hi tirhisa mati hi ndlela leyi faneleke?

Kwalomu ka 60% ya mati hinkwawo etikweni ya tirhiseriwa ku cheleta etindzawini ta vurimi. Vatirhi va le makaya na le tindzawini ta le madorobeni va tirhisa kwalomu ka 11% naswona tindzawu tin'wana letikulu ta vumaki ti tirhisa kwalomu ka 8%. Vumaki bwa swihlahla bya bindzu byi tirhisa kwalomu ka 8%.

Swiyenge swin'wana swa ikhonomi swo fana na tifeme na vumaki bya ghezi swi tirhisa mati lamantsongo leswaku swi ta kuma mali yo tala ya tiko na ya vanhu va rona (leyi vitaniwaka Gross Domestic Product kumbe GDP). Nakambe swi nyikela hi mintirho leyinene. Swiyenge swin'wana swo fana na ncheleto wa le tindzawini ta vurimi swi tirhisa mati yo tala swinene, loko hi hala tlhelo swi nga ngenhisi mali leyi eneleke kumbe ku vanga mintirho.

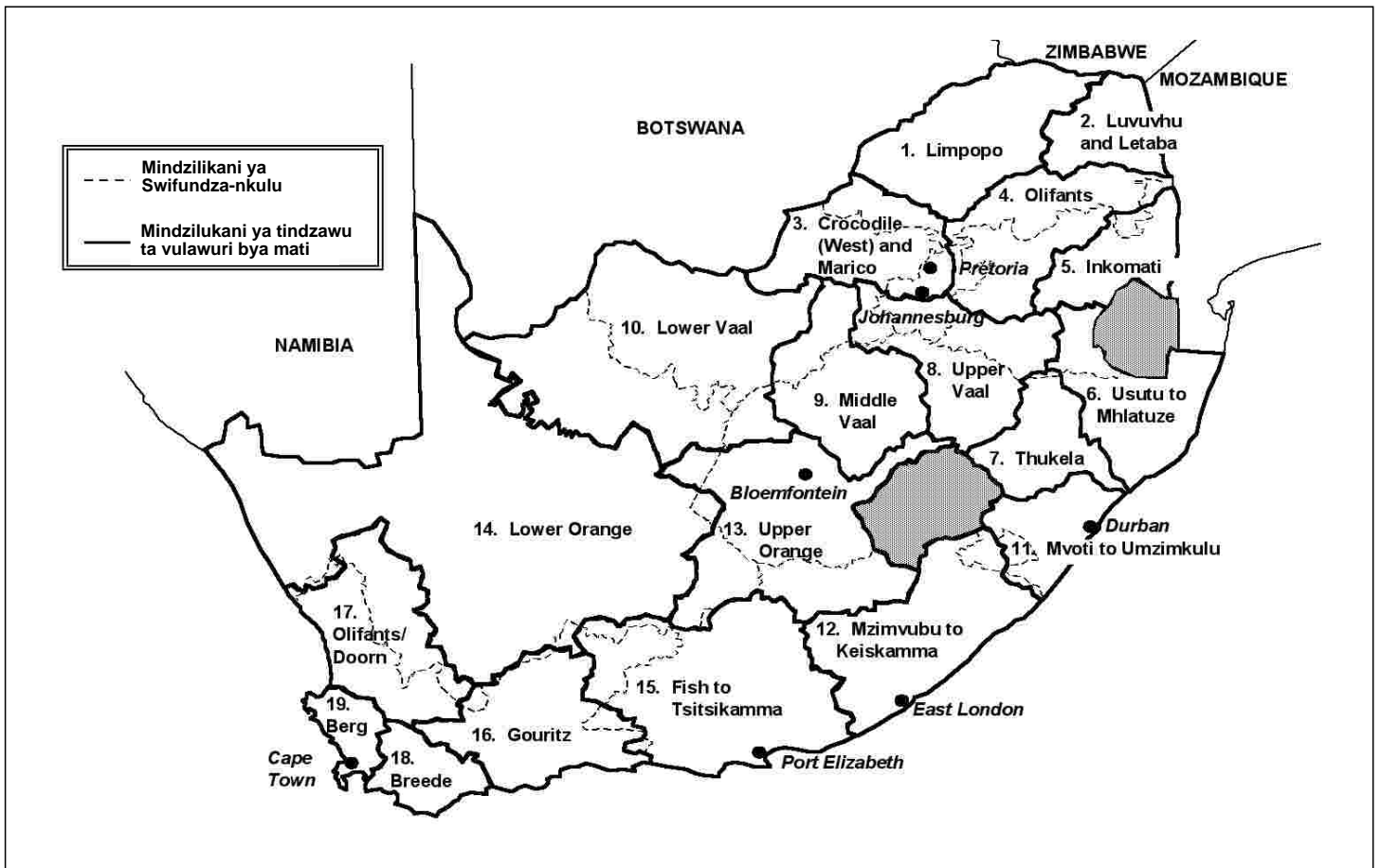

Hi ku komisa:

Hi hava mati lama nga vekeriwaka etlhelo. Loko rixaka ra hina ri kula naswona ku ri na swilaveko leswi nghetelekaka swa nhluvukiso, hi ta koka ku tika no tlurisa leswaku hi kuma mati lama eneleke ya nkoka lowu amukelekaka.

A hi mati ya hina hinkwawo lama nga ya nkoka lowunene. Hi fanele ku va na swinawana swo tika leswaku hi ta sivela nthyakiso wa mati naswona hi kota ku lawula nthyakiso lowu swi nga kotekiki ku papalatiwa.

Swiyenge swin'wana swa ikhonomi a swi tirhisi mati hi vukheta ku ya hi laha swi faneleke. Tirhelo ra Rixaka ra swihlovo swa Mati ri na xikongomelo xo swi cinca leswi hi ku famba ka nkarhi, leswaku hi ta kota ku va na mimbuyelo leyinene ya mfuwo na ikhonomi leyi humaka eka mati lamantsongo lama nga kona..

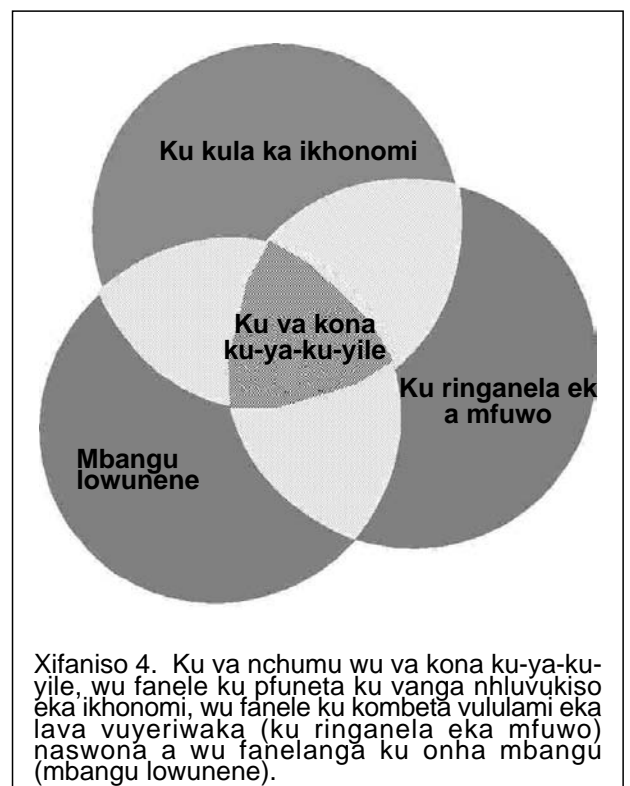
Xifaniso 3. Afrika Dzonga ri avanyisiwe hi 19 wa Tindzawu ta Vulawuri bya Mati. (Government Notice No. 1160, Mhawuri 1999). U xiya leswaku yin'wana na yin'wana ya Tindzawu ta Vulawuri bya Mati yi na nomboro. Khume n'we wa tindzawu leti ti na mati lamantsongo ku tlula lama lavekaka.

5. XANA SWIHLOVO SWA MATI SWI TA FAMBISIWA HI NDLELA YIHI ENKARHINI LOWU TAKA?

5.1 Tindlela ta malawulele ya mati

Hi fanele ku tirhisa mati hi vutlhari. Tindlela tinharhu ta Tirhelo ra Mati na Nawu wa Rixaka wa Mati i swiletelo eka hinkwaswo leswi hi swi endlaka eka mafambiselo ya mati:

- **Ku va kona ku-yaku-yile.** Leswi swi vula leswaku hi fanele ku tirhisa mati ku kondletela nhluvukiso wa mfuwo na ikhonomi, kambe, nakambe hi fanele ku sirhelela mbangu, hikuva mati ya hina ya huma eka mbangu. Loko ku ri na ku ringana exikarhi ka matirhiselo na nsirhelelo wa swihlovo swa mati, swi vula leswaku hi nga fikelela swilaveko swa mati ya hina na swilaveko swa vana va hina, na swa vana va vana va hina.
- **Ku ringanela.** Leswi swi vula leswaku muaka-tiko wun'wana na wun'wana wa tiko u fanele ku kota ku fikelela mati na mimbuyelo yo tirhisa mati. Swiboho swo ava mati swi fanele swi kombeta mhaka leyi.
- **Vuswikoti.** Leswi swi vula leswaku hi fanele ku tiyisisa leswaku mati a ya onhiwe. Mati ya fanele ya tirhisiwa hi ndlela yo antswa leyi nga va ka kona yo vuyerisa mfuwo na ikhonomi.

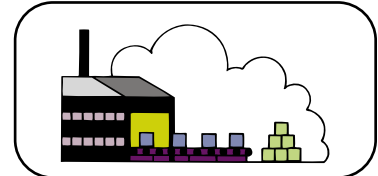
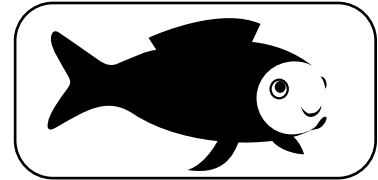

5.2 Swikongomelo malawulele ya mati

A hi fuwanga loko swi ta etimhakeni ta mati. Swihlovo swa hina swa mati swi langutane na swixungeto na matirhiselo lama karhiki ku tlakuka. Enkarhini lowu nga hundza, mati a ya nga averiwe hi ku ringana. Mati ya tala ku onhiwa. Hikokwalaho ke, Ndzawulo yi vekele swikongomelo swa malawulele ya mati leswi nga ta hi kongomisa eka vumundzuku byo antswa bya mati.

- Ku tiyisisa leswaku ku na mati lama eneleke ya swilaveko swa nkoka swa vanhu
- Ku tiyisisa leswaku mbangu wa ntumbuluko wu sirheleriwiwe
- Ku tiyisisa leswaku un'wana na un'wana u kota ku fikelela mati
- Ku tiyisisa leswaku mati a ya onhiwi na leswaku ya tirhisiwa hi ndlela leyinene
- Ku tiyisisa leswaku ku na mati lama eneleke ya vumundzuku, leswaku ku ta va na ikhonomi leyinene na rixaka leri humelelaka
- Ku tiyisisa leswaku un'wana na un'wana u hakela xiphemu xakwe lexi faneleke xa tihakelo ta mati lawa a ya tirhisaka; hi marito man'wana, ku tiyisisa leswaku ku na ku ringanela eka tihakelo ta mati
- Ku xixima vutihlamuleri bya hina eka matiko-akelana ya Lesotho, Swaziland, Mozambique, Zimbabwe, Botswana na Namibia

Hi ta va na mati lama eneleke, naswona ya va mati lama eneleke ya nkoka lowunene, ntsena loko hi ya tirhisa hi vutlhari. Lexi I xikongomelo xa Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati.

5.3 Ku hlulukisa Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati

Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati i tsalwa leri nga ta katsa matirhelo hinkwawo yo hambana leswaku hi fanele ku lawula swihlovo swa mati hi ndlela leyi faneleke. Nawu wa Rixaka wa Mati wu fanele ku kambisiwa hi vuntshwa endzaku ka kwalomu ka malembe yan'wana na yan'wana ya ntlhanu.

Leswi a swi vuli leswaku hi fanele ku rindza ntlhanu wa malembe loko hi nga si sungula ku simeka tirhelo leri. Ku na swipanu swa vanhu leswi a swi karhi swi hlulukisa tindlela na maendlelo yo simeka swiphemu swo hambana swa Tirhelo, no kandziyisa swin'wana leswaku ku ta anguriwa ehenhleri ka swona eka Government Gazette, na loko Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati ri nga si lulamela ku kandziyisiwa. Eka swiyenge swin'wana swa Tirhelo, tindlela, maendlelo na swinawana leswi hetisekeke swi karhi ku hlulukisiwa.

A hi nge swi koti ku simeka tirhelo lerintshwa na nawu hi xinkadyana. Hi fanele ku rhangisa swa nkoka no languta swinene eka migingirhiko yo karhi eka Tindzawu ta Malawulele ya Mati laha ku faneleke ku tekiwa magoza hi xihatla, tanihi tindzawu leti nga hava mati lama eneleke na tindzawu leti nga na nthyakiso wa mati.

Nseketelo wa Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati – matirhelo yo tatisela

- **Ku simeka vuswikoti**, tanihi ku kombela minhlangano ya dyondzo na vuleteri leswaku yi hlulukisa tikhoso to hlawuleka, ti-diploma na tikhoso ta degree, ku katsa na minongonoko ya tibhasari.
- **Ku ngenela ka rixaka**, ku pfumelela un'wana na un'wana loyi a navelaka ku ngenela timhaka ta vulawuri bya mati leswaku a endla tani. Ndzawulo yi vile yi hlulukise switsundzuxo leswi pfumelelaka rixaka ku ngenela ntirho lowu.
- **Dyondzo na ku tivisa**, ku tivisa vanhu va le Afrika Dzonga leswaku mati ya kala na leswaku I xihlovo xo hlawuleka swinene. Nongonoko wa Dyondzo ya Mati – 20/20 Vision for Water – wu vile wu sungurile eswikolweni swa 10 000 swa le tikweni hinkwaro naswona wu ta ndlandlamuxiwa ku ya fika na le ka minhlangano ya tertiary.
- **Ndzavisiso**, wo hlulukisa vutivi na ntwisiso wo antswisa ndlela ya malawulele ya swihlovo swa mati.

6. XANA “MATIRHISELO YA MATI” SWI VULA YINI?

Nawu wa Rixaka wa Mati wu languta ndlela ya ntolovelo ya matirhiselelo ya mati. Eka Xiyenge 21, wu hlamusela tindlela to hambana ta khume n'we ta matirhiselelo ya mati:

- **ku ka mati eka swihlovo swa mati**, swo fana na swinambyana, milambu, swihlovo ya le hansi ka misava, tindzawu leti tshamaka ti tsakamile, leswaku ya ta tirhisiwa.
- **ku hlayisa mati**, tanihi ku ya hlayisa emadan'wini
- **ku kavanyeta kumbe ku cinca makhulukele**, ya mati yo tanihi mati lama khuluka hi nambu kumbe xinambyana, kutani swi fanela leswaku ya pfariwa kumbe leswaku ku cinciwa makhulukelo ya wona, hi xikongomelo xo kota ku aka patu lerintshwa
- **ku hunguta makhulukelo**, ku tirhisa mati ya mpfula ku byala mirhi na swibyariwa tanihi makhwati ya bindzu laha ku tirhisiwaka mati yo tala swinene ku tlula lama tirhisiwaka hi swibyariwa swa ntolovelo. Leswi swi vula leswaku mati ya mpfula lawa a ya fanele ku va ya fike emilambyeni, ya tirhisiwa hi swihlahla na swibyariwa
- **migingirhiko leyi lawuriwaka**, yo fana na ncheleto hi mati ya nkululo
- **ku halata mati ya nkululo**, ya kongoma thwii etindzawini ta nkululo
- **ku heta mati ya nkululo**, tanihi ku ya kongomisa emadan'wini laha ya nga ta hundzuka nkahelo, na swin'wana
- **ku heta mati yo hisa ya nkululo**, yo huma etindzawini ta vumaki na le switichini swo endla ghezi
- **ku cinca vu-hansi, ribuwu na gondzo**, ra mati tanihi loko nambu kumbe xinambyana xi cinciwa xi va mugero kumbe loko ku 'ceriwa' sava eka ribuwu kumbe eka vu-hansi bya nambu leswaku ri ta tirhisiwa eka ntirho wo aka
- **ku susa mati ya le hansi ka misava**, leswaku ku ta va na migingirhiko yo fana na migodi na vumaki; na
- **vuhungasi**, bya mintlangu ya le matini yo fana na ku hlambela.

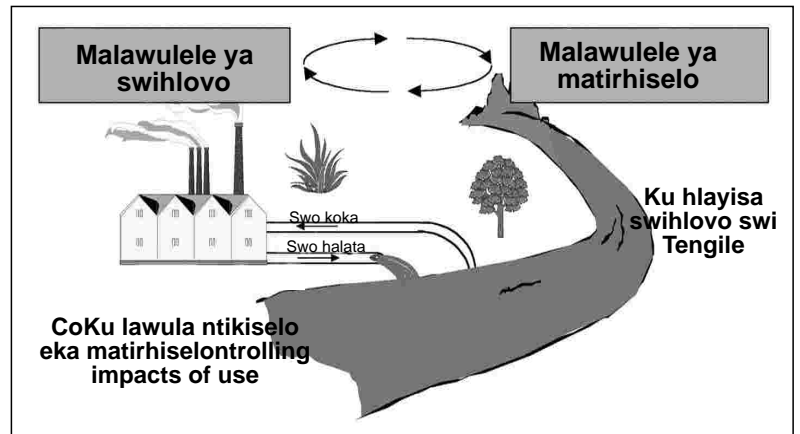
Nawu wu hi pfumelela ku tirhisa mati hi tindlela to tala to hambana leswaku hi ta fikelela nhluvukiso wa mfuwo na ikhonomi. Tin'wana ta tindlela leti ti nga tikisela swihlovo swa mati loko ti nga lawuriwe hi vukheta. Xikombiso, Nawu wu pfumelela tindzawu ta vumaki ku halata mati ya thyaka ya nghena emilambyeni na le swibambyanyeni, kambe ntsena loko leswi swi endlwa hi mpfumelelo ya Ndzawulo no landzelela milawu yo tika swinene yo basisa mati lawa. Leswi swi sirhelela swihlovo swa mati na vatirhisi van'wana.

7. XANA MATIRHISELO YO TLULA MPIMO NA NTHYAKISO WA SWIHLOVO SWA MATI, SWI NGA SIRHELERIWA HI NDLELA YINI?

Afrika Dzonga ri ti seketele swinene eka nhluvukiso wa mfuwo na ikhonomi no hunguta vusweti hi ku vanga mintirho. Eka leswi, ku laveka mati. Hi hala tlhelo,

Nawu wa Rixaka wa Mati wa pfumela leswaku a swi koteke leswaku ku siveriwa migingirhiko hinkwayo yo tikisela nkoka wa mati, ehandle ka swona a ku ta va ku ri hava ku kula ka ikhonomi kumbe ku ringanela eka mfuwo.

Eka Chapter 3, Nawu wu hi nyika switirho swa nawu swo teka swiboho leswi nga ta tirhisana kun'we leswaku ku ta fikeleriwa ku ringana exikarhi ka nsirhelelo na matirhiselelo ya swihlovo swa mati. (xiya Xifaniso 5 na laha hansi).

Xifaniso 5. Nsirhelelo wa swihlovo swa mati.

7.1 Nsirhelelo wa rihanyu ra swihlovo swa mati – malawulele ya swihlovo

Tindlela ta malawulele lama fambelanaka na swihlovo ti ta languta nkoka wa mati, ntalo wa mati, swiharhi leswi tshamaka endzeni ka swihlovo swa mati, na swimila leswi nga kona endzawini leyi nga rhendzela swihlovo swa mati. Hinkwaswo leswi swi fanele ku va swa rihanyu lerinene leswaku swihlovo swa mati swi ta tirha kahle no tlhela swi phakela mati.

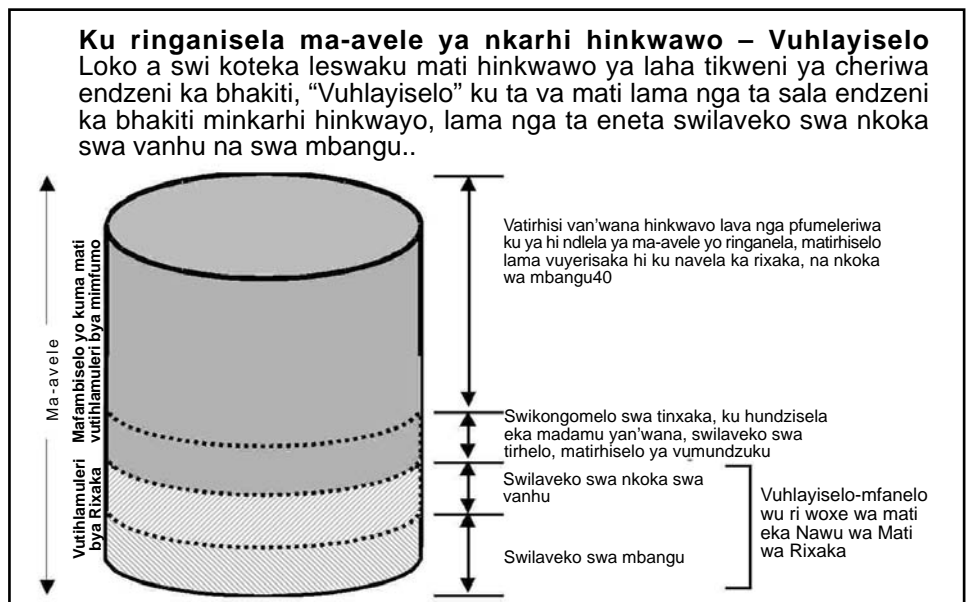
Xo sungula, Ndzawulo yi ta hluvukisa **tirhelo ra rixaka ro avanyisa swihlovo hinkwaswo swa mati etikweni**. Xiyenge xin'wana na xin'wana xi ta kombeta ntikiselo lowu nga kona, kumbe lowu nga riku kona, lowu amukelekaka leswaku ku ta sirheleriwa xihlovo. Nakambe ku ta tlhela ku kombetiwa mati lama nga tirhisiwaka. Swiyenge swa vufambisi leswi nga ringanyetiwa hi leswi:

- **Ntumbuluko**, laha vanhu va nga hava ntikiselo lowukulu eka xihlovo xa mati naswona laha xihlovo xa ha riku ekusuhi na swiyimo sa ntumbuluko, swo fana na milambu ya le tintshaveni.
- **Kahle**, laha xihlovo se xi nga cinciwa-nyana hikokwalaho ka ntikiselo wa vanhu.
- **Ku ringanela**, laha xihlovo xa mati xi hambanaka na hi laha a xi ri xiswona eka swiyimo swa ntumbuluko.
- **Xo biha**, xiyenge lexi xi le hansi swinene, laha xikongomelo ku nga ku xi antswisa ku fika eka ku ringanela.

Xa vumbirhi, Ndzawulo yi ta **boha hi xiyenge xa xihlovo xin'wana na xin'wana xa nkoka xa mati etikweni, naswona yi tlhela yi ti hlanganisa na lava khumbekaka, hi xiyimo lexi va navelaka ku vona xona emasikwini ya vumundzuku**. Vatirhisi va mati va ta pfuneta ku teka xiboho mayelana na ndlela leyi va navelaka ku vona xihlovo xa vona xi ri xiswona emasikwini ya vumundzuku, leswaku valawuri va mati va ta kota ku antswisa rihanyu ra xihlovo hi ku famba ka nkarhi. Ntirho wa ku avanyisiwa ka swihlovo swa mati wu ta endlwa enkarhini wa 10 ku ya eka 15 wa malembe lama taka, naswona wu ta sungula etindzawini leti nga na xilaveko xa xihatla swinene.

Xa vunharhu, loko ku ta va ku tekiwe xiboho lexi tsakeriwaka xa vumundzuku bya xihlovo xa mati, Ndzawulo yi ta teka xiboho hi **swikongomelo swa nkoka wa xihlovo**. Swikongomelo leswi swi ta byela vafambisi hi mpimo wa mati lama lavekaka, hi nkarhi wo karhi, leswaku ku ta tshama ku ri na rihanyu lerinene eka xihlovo. Swi ta byela vafambisi hi nkoka wa mati lama faneleke ku va kona na hi xiyimo xa swifuwo na swimila.

Hi hala tlhelo, Ndzawulo yi ta **pima Vuhlayiselo bya swihlovo hinkwaswo swa mati etikweni**. Vuhlayiselo byi hlamuseriwe eka Xifaniso 6. Hi loko ku ta va ku tekiwe xiboho hi vuhlayiselo ntsena no vekela mati lama nga ta eneta vuhlayiselo ethelo, laha mati ya nga ta aviwa ku ya eka matirhiselo yan'wana.

Xifaniso 6. Nhlamuselo ya Vuhlayiselo, Xifaniso lexi xi kombeta hi laha Ndzawulo yi nga ta ava mati hi yona. Vuhlayiselo byi rhangisiwa emahlweni.

7.2 Malawulele ya nthyakiso na matirhiselo ya swihlovo ku tlula mpimo – malawulele ya matirhiselo

A swi koteki leswaku ku papalatiwa nthyakiso hinkwawo hi ku hetiseka, kambe swa koteka ku lawula nthyakiso leswaku swihlovo swa mati swi ta kota ku tirha kahle. Malawulele ya matirhiselo ya ta lawula nthyakiso na matirhiselo yo tlula mpimo ya swihlovo swa mati. Ya ta lawula swo fana na leswi humaka ekuheteleleni eka tiphayiphi ta nkululo leti humaka etindzawini ta vumaki. Swona swi ta endliwa hi tindlela to hlaya:

- **Tindlela ta le ndzawini yo karhi ya vumaki.** Vumaki, migodi, tindzawu ta mbasiselo wa nkululo na migingirhiko yin'wana leyi vangaka nthyakiso wa mati, yi fanele ku endla xikombelo xa layisense loko ku nga si va na mpumefelelo wo halata mati ya thyaka ku ya eka swihlovo swa mati.
- **Mintolovelo yo antswa ya malawulele.** Leswi swi tirha etikweni hinkwaro eka swo fana na swiyimo swa swinawana swa mahalatelo ya thyaka.
- **Tindlela to hlawuleka,** to fana na matirhelo ya malawulele ya tindzawu leti mati ya humaka eka tona.

7.3 Ndlela yo endla swiboho mayelana na nkoka wa mati na malawulele ya nthyakiso

Ndzawulo yi teka swiboho, goza-hi-goza, mayelana na nkoka wa mati na malawulele ya nthyakiso.

Goza ro sungula i ku **sivela nthyakiso**. Mutirhi wo mati wo fana na ndzawu ya vumaki, u fanele ku kombeta leswaku u endla hinkwaswo leswi amukelekaka hi xikongomelo xo sivela thyaka hinkwari leri nga vangaka nthyakiso wa mati.

Goza ra vumbirhi i ku **hunguta nthyakiso**. Vatirhi va mati a va nge swi koti ku papalata ku humesa thyaka minkarhi hinkwayo. Kambe Nawu wa Rixaka wa Mati wu lerisa leswaku mati ya thyaka lama humesiwaka ya fanele ku basisiwa hi laha swi nga kotekaka hi kona leswaku ya ta tirhisiwa nakambe kumbe ya fanele ku tengisiwa leswaku ku ta susiwa nthyakiso eka wona. Nakambe Ndzawulo yi tlhela yi hlohletela ku tirhisiwa ka thekinolojhi ya vumaki lebyi tengeke na mintolovelo leyinene ya mahlayiselo ya le makaya.

Goza ra vunharhu ri nga tekiwa loko tindlela hinkwato tin'wana ti ta va ti endliwile mayelana na ku sivela kumbe ku hunguta nthyakiso, naswona ntsena loko ku ri hava tindlela tin'wana leti nga tirhisiwaka. Kutani ku **halatiwa ka mati ya thyaka swi nga pfumeleriwa, kambe hi ku landza swipimelo swo karhi ntsena** naswona ntsena loko nambu na swinambyana leswi mati ya thyaka ya cheriwaka eka swona, swi ri na mati lama eneleke yo kota ku amukela mati ya thyaka.

Malawulele yan'wana lama fambelanaka na matirhiselo se ya sungule ku tirha

Mimpfumelelo yo Angarhela yi na swipimelo swa matirhiselo ya mati swo angarhela leswi pfumeleriweke.

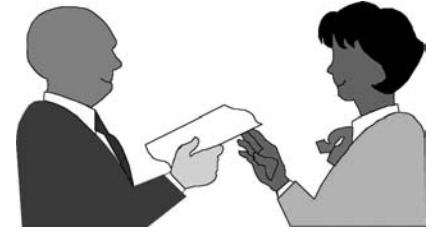
Mimpfumelelo yo angarhela yo koka mati ku suka eka swihlovo swa mati, ku hlayisa mati, migingirhiko yo hunguta makhulukele ya mati na ku halata thyaka kumbe mati lama nga thyaka ku ya eka swihlovo swa mati, yi kandziyisiwe hi 1999. Mimpfumelelo yo Angarhela ya matirhiselo yan'wana ya mati yi ta hluvukisiwa loko swi fanela naswona swi koteka.

Eka malahlele ya thyaka, ku tirhisiwa Swilaveko swa le Hansi swa Malahlele ya Thyaka swa Ndzawulo. Eka ku halatiwa ka mati ya thyaka, ku tirhisiwa Swiyimo swo Angarhela na swo Hlawuleka ku katsa na swiyimo swo Hlawuleka swa Phosphate.

Nakambe, loko tilayisense ta matirhiselo ya mati ti humesiwa (xiya xiyenge 8.1 xa tsalwa leri), layisense yin'wana na yin'wana yi ta va na swipimelo swo karhi. Swipimelo leswi swi tlhela swi kombeta malawulele lama fambelanaka na swihlovo.

8. XANA VATIRHISI VA MATI VA KUMA MPFUMELELO WA MATIRHISELO YA MATI HI NDLELA YIHI?

Vatirhisi lavakulu va mati hi vona nakambe va nga na khombo lerikulu ra ntikiselo wa swihlovo swa mati. Vona va katsa vurimi, migodi, vumaki, tindzawu ta le madorobeni na le swidladlaneni.

Ku ya hi Ndzimana 4 ya Nawu, matirhiselelo hinkwawo ya mati ya fanele ku va na "mpfumelelo". Hi marito yan'wana, vanhu va fanele ku kuma mpfumelelo wo tirhisa mati. Ku fanele ku va na swinawana swo tirhisa mati hi vutlhari (xiya Xifaniso 7).

Ku na tindlela to hlaya to hambana leti munhu a nga pfumeleriwaka hi tona to huma eka Ndzawulo, ta matirhiselelo ya mati. **Vanhu lava tirhisaka mpimo lowuntsongo wa mati eka matirhiselelo ya le kaya, ku cheleta swirhapa na ya swifuwo (ku nga ri bindzu) kumbe ku hlayisa na ku tirhisa mati ya mpfula yo huma eka lwangu, anakeni va na mpfumelelo wo tirhisa mati.** Nawu wa Rixaka wa Mati wu va vitana vatirhi va "Schedule 1".

Mimpimo ya le henhla ya mati, kumbe matirhiselelo ya mati lama nga vaka na ntikelo eka swihlovo swa mati, yo fana na le ka vumaki lebyi halatelaka mati ya thyaka eka xihlovo xa mati, ya fanele ku va na mpfumelelo. Leswi swi nga endliwa hi tindlela tinharhu:

- Mimpfumelelo yo Angarhela, laha mutirhisi a nga tirhisaka mati ehandle ka mpfumelelo, loko ku ve matirhiselelo ya mati ya landza swipimelo swa Mpumelelo wo Angarhela.
- Ku yisa emahlweni matirhiselelo ya le nawini lama nga kona l matirhiselelo yan'wana ya yan'wana ya le nawini lama landzelelaka nawu wun'wana na wun'wana wa le xikarhi ka ti 1 October 1996 ku fika ti 31 September 1998, ku fikela loko vatirhisi valavo va nyikiwe tilayisense.
- Tilayisense (xiya laha hansi).

Vatirhisi va mati lava nga na mpfumelelo va ta kota ku tirhisa mati, kambe va ta tlhela va byarha vutihlamuleri bya matirhiselelo ya mati hi ku landza swipimelo swa mpfumelelo. Swipimelo leswi swi ta sirhelela mbangu naswona swi ta landzelela swilaveko swa matirhiselelo yan'wana ya mati.

Mpfumelelo wa matirhiselelo ya mati

Mpfumelelo wa matirhiselelo ya mati i xin'we xa switirho leswi nga ta pfuneta eka matirhiselelo ya mati hi vutlhari, hi ku tirhisa no sirhelela swihlovo swa mati hi nkarhi wun'we.

Ku olovisa swilo: munhu a nga kota ku tirhisa mati loko a ri na mpfumelelo hi ku landza Nawu wa Rixaka wa Mati. Leswi swi koteka ntsena loko ku ri na mati lama nga vakeriwa etlhelo ya Vuhlayiselo, ya swikongomelo swa tinxaka na ya matirhiselelo ya nkoka yo fana na mati yo endla ghezi na mati yo hundziseriwa kun'wana (xiya Xifaniso 6 lexi hlamuselaka hi Vuhlayiselo).

8.1 Ku nyika tilayisense

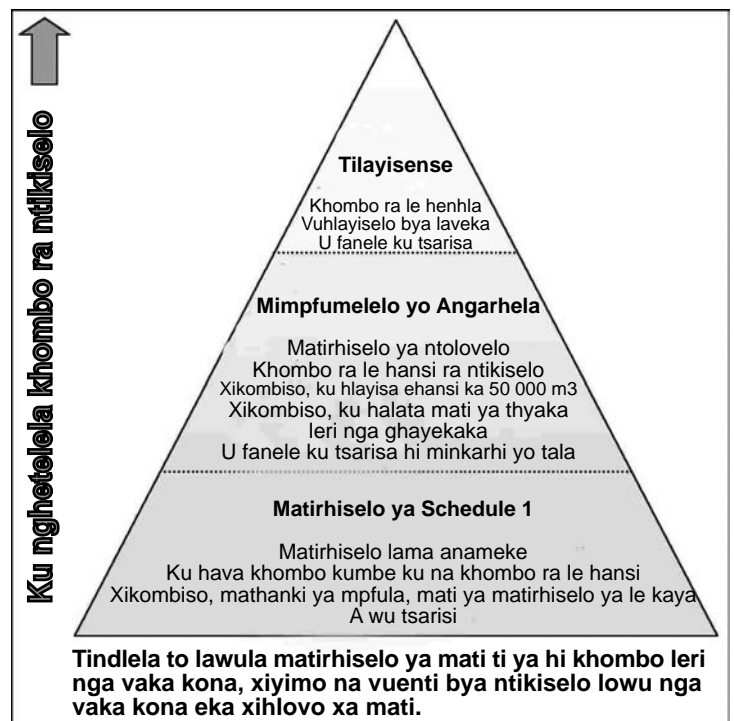
Layisense ya matirhiselelo ya mati i tsalwa ra nawu. Ri pfumelela munhu ku tirhisa mati hi ku landza swipimelo swa layisense.

Swipimelo leswi swi fanele ku kambisiwa hi vuntshwa endzaku ka malembe yan'wana na yan'wana ya ntlhanu. Layisense yi nga humesiwa leswaku yi tirhisiwa eka nkarhi lowu nga hundziki 40 wa malembe.

Swilo swa nkoka leswi u faneleke ku swi tiva mayelana na tilayisense

- Ndzawulo yi ta kokela layisense endzaku loko mutirhi a tlula swipimelo swa layisense.
- Ku cinciwa ka swipimelo swa layisense ya munhu swi nga endliwa ntsena loko swipimelo swa tilayisense tin'wana hinkwato to fana na yona ta matirhiselelo ya mati kumbe ta swihlovo swo fana swa mati ti cinciwa.
- Nkarhi lowu layisense yi faneleke ku tirhisiwa hi wona a wu nge cinciwi, kambe wu nga ngheteleriwa hi ku kambisiwa ka ku leha ka nkarhi, laha nkarhi wa le henhla wu nga ntlhanu wa malembe.

Tirhelo ra xikombelo xa layisense ya munhu na ku kambisiwa ka xona ri karhi ku tirhisiwa, kambe ri ta lulamisisa hi vuntshwa enkarhini wa malembe mambirhi lama taka.

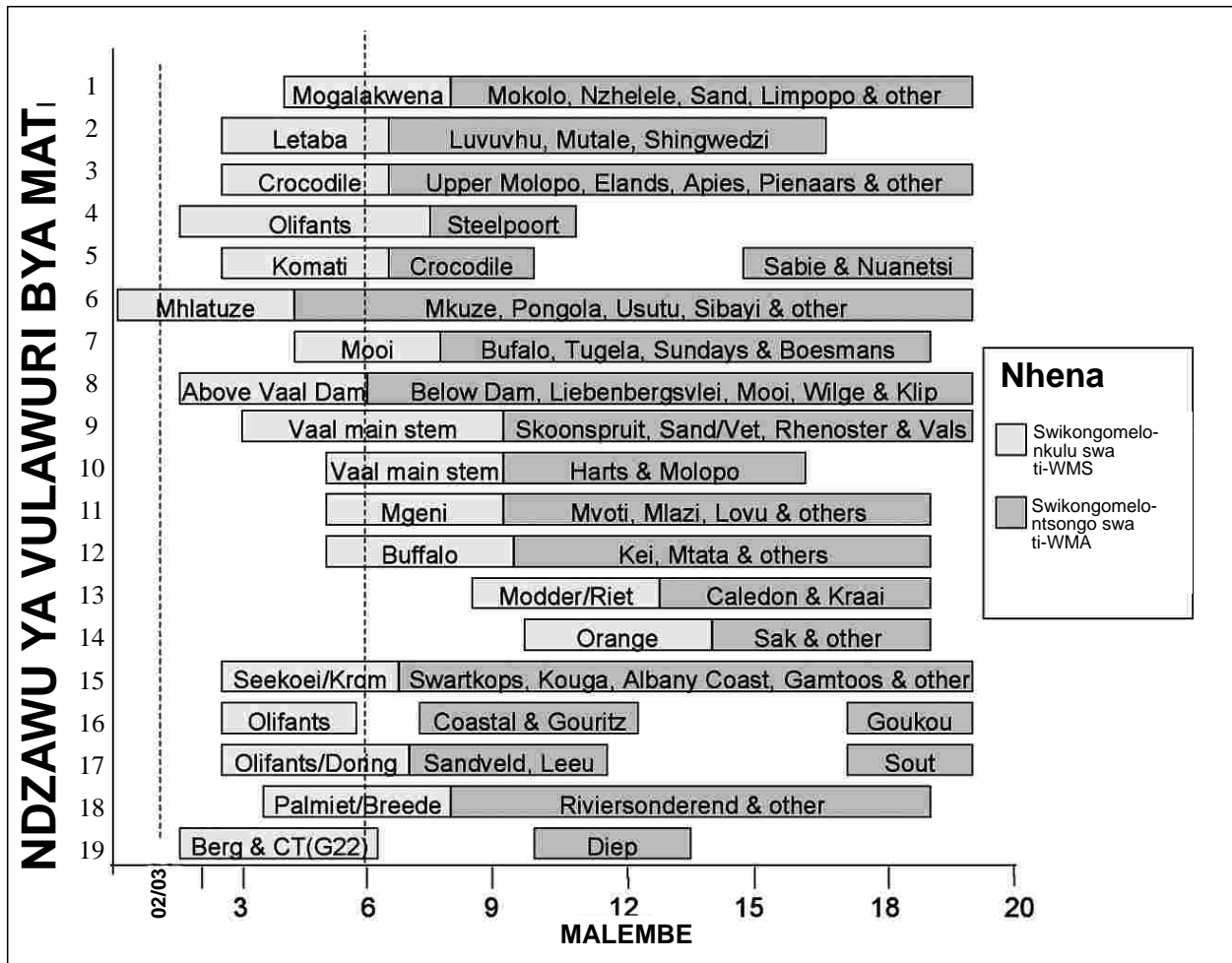

Xifaniso 7. Nawu wa Rixaka wa Mati wu vekela swinawana swa ndlela ya vutlhari ya matirhiselelo ya mati. Swinawana leswi swi vula leswaku loko ku ri na khombo ra le henhla ra ntikiselo lowu nga vaka kona eka xihlovo xa mati, kona swinawana swa matirhiselelo ya mati swi ta va leswi tikaka.

8.2 Layisense leyi bohaka

Ndzawulo yi ta lerisa leswaku ku va na tilayisense leti bohaka ta matirhiselo ya mati etindzawini leti ku nga vaka ku ri hava mati lama eneleke ya vatirhisi hinkwavo, kumbe laha nkoka wa mati wu nga le hansi swinene. Etindzawini to tani, vatirhisi hinkwavo va mati na lava nga ta va kona, ehandle ka vatirhisi va Schedule 1 na vatirhisi va Mimpfumelelo yo Angarhela, va fanele ku endla swikombelo swa tilayisense.

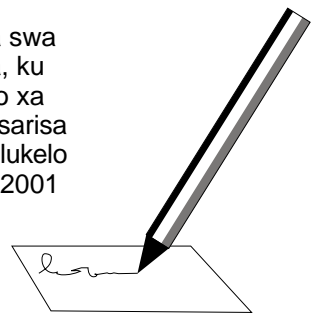
Tirhelo ro kambisisa swikombelo swa tilayisense ri ta tiyisisa leswaku wun'wana na wun'wana u kambisisiwa hi ndlela ya vululami yo ringana leswaku a ta kota ku fikelela mati na leswaku mati ya aviwa hi ndlela ya nkoka leyi vuyerisaka, laha ku nga ta langutiwa timhaka to karhi.

Xifaniso 8. Xiyimo xa tilayisense leti bohaka eka Tindzawu to hambana ya Malawulele ya Mati.

8.3 Ku tsarisela matirhiselo ya mati

Ndzawulo yi fanele ku tiva leswi mati ya tirhiseriwa swona ku suka eka swihlovo swo hambana swa mati na mpimo wa mati lama tirhisiwaka. Hi marungula lawa, Ndzawulo yi ta kota ku kunguhata, ku hlulukisa na ku lawula swihlovo swa mati hi xikongomelo xo sirhelela vatirhisi va mati na xihlovo xa mati ho xoxe. Hikokwalaho ka xivangelo lexi, vatirhisi va mati va vile va komberiwile leswaku va tsarisa matirhiselo ya vona ya mati loko ku ve va koka no hlayisa mati, kumbe loko ku ve va hunguta makhulukelo ya mati (vumaki bya swihlahla bya bindzu). Tirhelo ra ximfumo ro tsarisa ri hele hi Khotavuxika 2001 naswona vatirhisi vo tala va mati va tsarisile. Vatirhisi lava nga tsarisangiki va nga ha na endla swikombelo swo tsarisa nkarhi wu hundzile. Vatirhisi van'wana va mati va ta tsarisiwa hi ku famba ka nkarhi.

A swi BOHI leswaku u tsarisa matirhiselo ya wena ya mati loko ku ve:

- u mutirhisa wa Schedule 1 (hi marito man'wana, loko u tirhisa mati eka swikongomelo swa le kaya kumbe matirhiselo yan'wana ya mpimo lowuntsongo)
- u kuma mati ya wena eka mfumo wa ndzawu, Bhodo ya mati kumbe eka muphakeri wun'wana wa mati (minhlangano leyi yi ta tsarisa hi yoxe)
- matirhiselo ya wena ya mati ya na mpfumelelo hi ku landza Mpfumelelo wo Angarhela naswona ku tsarisa ka wena a swi bohi
- u nyikiwe layisense (tifomo to tsarisela layisense, ti vile ti na marungula hinkwawo lama lavekaka yo tsarisa); na loko
- u ri xirho xa Nhlangano wa Vatirhisi va Mati.

9. KU FIKELELA SWILAVEKO SWA MATI

Loko swilaveko swa mati swi tlakuka, hi fanele ku fikelela swilaveko leswi hi mati lama nga kona. Hi fanele ku tirhisa matirhelo lama katsakanyiweke, laha rin'wana na rin'wana ri nga na tihakelo, nkarhi na vuswikoti bya rona. Wona ya ta katsa:

- Malawulele ya swilaveko swa mati na mahlayiselo (xiya laha hansi).
- Malawulele ya swihlovo swa mati swa le henhla ka misava na mahlayiselo.
- Nhluvukiso wa swihlovo swa mati swa le henhla ka misava, tanihi ku aka madamu.
- Ku herisiwa ka swibyariwa swa khombo, ku ya hi Working for water Programme, leswaku ku ta ngheteleriwa mati lama nga kona etindzawini leti mati ya milambu ya humaka kona.
- Matirhiselo ya mati ya khale hi vuntshwa, tanihi vumaki lebyi tirhisaka mati ya byona ya thyaka hivuntshwa.
- Ku ava mati, ku fana na laha vanhu lava tirhisaka mati yo tala va nga ta boheka ku hungutela van'wana lava nga hava mati lama eneleke.
- Ku koka mati etindzawini leti nga na mati yo tala ku ya eka leti kayivelaka mati.
- Malawulele ya nkoka wa mati na nthyakiso, tanihi laha swi hlamuseriweke hi kona eka Xiyenge 7.3.
- Ku fikelela swilaveko swa Vuhlayiselo tanihi laha swi hlamuseriweke hi kona eka Xiyenge 7.10

9.1 Mahlayiselo ya mati na malawulele ya swilaveko

Enkarhini lowu nga hundza, Ndzawulo a yi koka mati ku suka etindzawini leti nga na mati yo tala ku ya etindzawini leti ku nga na ku kayivela ka mati, kumbe ku aka madamu lamakulu kumbe ku pfumelela ku akiwa ka madamu lamakulu hi xikongomelo xo tiyisisa leswaku ku ta va na mati lama eneleke yo fikelela swilaveko swa matirhiselo ya mati. Hambu swi ri tani, hambu ku ri matirhelo lawa a ya enelanga. Leswi swi vangwiwa hikokwalaho ka leswi ya yaka ya kayivela hikokwalaho ka ku ngheteleka ka rixaka etikweni na ku ngheteleka ka tindzawu ta vumaki, vurimi, migodi na swilaveko swin'wana swa mati.

Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati ri hi nyika tirhelo lerintshwa, leri vitaniwaka mahlayiselo ya mati na malawulele ya swilaveko. Vanhu vo tala va nga tirhisa mati hi ku cinca matikhomele ya vona na hi ku hlayisa mati. Leswi hi ta swi fikelela hi ndlela leyi landzelaka:

- Minhlangano ya mati yo fana na mimfumo ya ndzawu leyi phakelaka mati eka vatirhisi yi fanele ku endla tani hi ndlela ya nkoka, laha ku nga na mati ya le hansi swinene lama onhiwaka (xikombiso, ku tiyisisa leswaku tiphayiphi ta mphakelo wa mati a ti pfuti) naswona yi fanele ku hlohletela mahlayiselo ya mati exikarhi ka vatirhi va yona
- Vatirhi hinkwavo va mati va fanele ku tirhisa mati hi ndlela ya nkoka naswona a va fanelanga ku onha mati. Xikombiso, ku pfala timpompi kahle, ku lunghisa tiphayiphi leti pfutaka, ku tirhisa ntsena mati lama lavekaka.
- Mahlayiselo ya mati ya fanele ku va xiphemu xa makunguhatelelo ya swihlovo swa mati na vukorhokeri bya mati.

Ndzawulo yi ta va na mapfumba yo tivisa vanhu hi xivaleko xa mahlayiselo ya mati, yi tirhisa dyondzo ya le swikolweni na ku kucetela minhlangano ya mati leswaku yi endla mintirho yo kucetela migingirhiko ya mahlayiselo ya mati. Xiyenge xin'wana na xin'wana, tanihi vurimi, vumaki, mintirho yo endla ghezi na migodi, swi ta hluvukisa matirhelo ya swona ya mahlayiselo ya mati na malawulele ya swilaveko. Nakambe Ndzawulo yi nga tirhisa swipimelo swa tilayisense ta matirhiselo ya mati leswaku ti kombeta swilaveko swa mahlayiselo ya mati.

10. TIHAKELO TA MATI NA NA MALAWULELE YA MATI

10.1 Hikokwalaho ka yini ku fanele ku va na tihakelo ta mati?

Loko vatirhisi va mati va karhi va lava mati, ku na nthlontho wun'wana wo lawula swihlovo swa mati. Se ke, tihakelo to hlayisa no lawula, vulavisisi na nkunguhato, ku drowa ma-akele no aka madamu lamantshwa, ku ngenisa no lunghisa tiphayiphi ta mati, ku hangalasa mati, nsirhelelo wa swihlovo swa mati, na mingingirhiko yin'wana ya mafambiselo, ta ngheteleka.

Hikokwalaho ka swivangelo leswi, Nawu wa Rixaka wa Mati wu pfumelela Tirhelo ra Nxavo wa Tihakelo ta Matirhiselo wa Mati (Chapter 5 ya Nawu). Endzaku ko ti hlanganisa na van'wana, Tirhelo ri kandziyisiwe hi Hukuri 1999 (Government Notice No. 1353). Tirhelo ri pfumelela leswaku tin'wana ta tihakelo ta malawulele ya mati ti susiwa eka vatirhisi va mati.

Ku na mimbuyelo yo tala ya mahlayiselo ya mati na malawulele ya swilaveko.

Vatirhisi va ta amukela nkoka wa mati tanihi xihlovo lexi kalaka.

Ku ta va na mati lama eneleke ya vatirhisi van'wana.

Xilaveko xo hakelela switirho swin'wana xi nga hlwerisiwa, leswi nga ta endla leswaku tihakelo ta mati ti nga ngheteleriwe nkarhi na nkarhi.

Vatirhisi va mati va tirhisa mati leswaku va ta vuyeriwa, naswona va ta hakerisiwa enkarhini lowu taka. Tihakelo ta malawulele ya swihlovo swa mati ti sungule ku katsiwa hi 2002.

10.2 Hi tihakelo ta malawulele ya mati leti nga ta hakeriwa hi vatirhisi va mati?

Ku na swiyenge swinharhu swa tihakelo ta mati. Leswi nga:

Tihakelo ta malawulele ya swihlovo swa mati. Tona ti katsa misingirhiko ya malawulele yo fana na ku lawula matirhiselo ya mati, malawulele ya nkoka wa mati, malawulele ya vuhlayiseki bya madamu na mahlayiselo ya mati (ku katsa na Working Water Programme eka malawulele ya swibyariwa swa khombo).

Tihakelo ta nhluvukiso wa swihlovo swa mati na matirhiselo ya tiphayiphi ta mati. Tihakelo to simeka vukorhokeri lebyi eka 25 wa malembe lama taka ti nga va kwalomu ka R12 million, na kwalomu ka R530 million ya tihakelo tin'wana to fana na ku simekiwa ka tiphayiphi letintshwa no lunghisa leti nga kona.

Tihakelo leti ti ta tirhisiwa eka mintirho yo fana no kunguhata, ku drowa ma-akele, nhluvukiso, mintirho, ku lunghisa na ku antswisa swikimi swa mati swa Mfumo na swikimi leswi nga ta endliwa hi timali to huma eka minhlangano ya malawulele ya mati. Ntirho lowu hetisekeke na tihakelo to lunghisa ti ta endliwa hi kantsongo-tsongo naswona ti ta hakeriwa hi vatirhisi hinkwavo, ku katsa na hi xiyenge xa vurimi. Hakelo ya ku herisiwa ka nxavo na yona yi ta ngenisiwa hi katsongo-tsongo eka vatirhisi hinkwavo. Mbuyelo wa tihakelo ta nhundzu yi ta huma eka mimfumo ya vukorhokeri bya mati, vumaki, migodi na le ka xiyenge xa ghezi.

Tihakelo to halata thyakiso. Ku ta va na hakelo leyi nga ta simekiwa enkarhini lowu taka, hi ku landza tirhelo ra "muthyakisi wa hakela". Ti ta va na mimbuyelo na matshinyele;

- ku tiyisisa leswaku tihakelo ta nthyakiso, ti hakeriwa hi muthyakisi, ku fikela hi laha swi kotekaka hi kona, ku nga ri hi vatirhisi van'wana va mati lava nga ti kumaka va tikeriwa hikokwalaho ka ntikiselo lowu thyaka ri nga na wona eka swihlovo swa mati.
- Ku hlohletela ku hungutiwa ka ku halatiwa ka thyaka; na
- Ku kondlela matirhiselo lamanene ya mati.

10.3 I va mani lava nga ta hakela tihakelo ta vulawuri bya mati, na lava nga taka va nga hakeli?

A swi nge bohi leswaku u hakela tihakelo leti loko u ri mutirhisi wa Schedule 1, leswi vulaka leswaku vanhu lava tirhisaka mati thwii ku suka eka swihlovo, naswona ya ri lava tirhisiwaka emakaya, ku cheleta swirhapa na ya swifuwo (ku nga ri swikongomelo swa bindzu) kumbe ku hlayisa na ku tirhisa mati ya mpfula yo huma eka lwangu.

Vatirhi va mati lava tirhisaka mati lama humaka eka muphakeri wa vukorhokeri bya mati, kumbe lava halataka mati ya thyaka kumbe mati ya ndambi ku ya eka tirhelo ra nkululo leri lawuriwaka hi vanhu kumbe vamasipala lava pfumeleriweke ku ya tengisa, ku chela mirhi kumbe ku halata mati lava ya thyaka, a va nge endli tihakelo ta vona thwii ku ya eka Ndzawulo. Hambi swi ri tani, va ta bohela ku hakela mimfumo leyi va phakelaka mati kumbe leyi lawulaka ndzawulo yo basisa thyaka.

Vatirhisi va mati lava landzelaka va ta BOHEKA ku hakela tihakelo ta malawulele ya swihlovo swa mati:

- Vatirhisi va mati lava kumaka mati thwii ku suka eka xihlovo xa mati xo fana na nambu kumbe mati ya le hansi ka misava.
- Vinyi va swihlahla swa bindzu, ku ya hi mpimo wa mati lava swihlahla swa vona swi hungutaka makhulukele ya mati eswinambyeneni na le milambyeni hi wona.

10.4 I mani loyi a nga ta vekela tihakelo, naswona ti ta vekwa njhani?

Malawulele ya mati ya na tihakelo to hambana etindzawini to hambana, ku ya hi swiyimo swa ndzawu. Swiyenge swo Lawula Tindzawu leti mati ya Sukelaka eka tona (xiya Xiyenge 11) eka yin'wana na yin'wana ya Tindzawu ta 19 ta Malawulele ya Mati ti ta byarha vutihlamuleri byo vekela mpimo wa hakelo ya malawulele ya mati na hakelo yo halata thyaka kumbe mati ya thyaka ku ya eka swihlovo swa mati. Matirhiselo ya mati na tihakelo ta nthyakiso ti ta hambana ku ya hi Tindzawu ta Malawulele ya Mati, naswona ti nga hambana exikarhi ka swiyenge swo hambana (xikombiso, vurimi, vumaku, swihlahla) ku ya hi swilaveko swa ndzawu na xiyimo xa kona.

10.5 Mpfuneto wa timali

Mpfuneto wa timali wu ta nyikiwa vatirhisi va mati hi tindlela timbirhi. Ndzawulo yi ta va na mpfuneto wa timali eka tihakelo hinkwato ta mati lama humaka eka swikimi swa mati swa Mfumo, ku ya eka varimi lava va ha hluvukaka ku ringana nkarhi wa ntlhanu wa malembe, ku sukela loko xikimi xo simekiwile.

Mpfuneto wa tihakelo to simeka ntirho ti ta nyikiwa varimi lava va ha hluvukaka lava nga swirho swa Minhlangano ya matirhiselo ya Mati, leswaku va ta aka kumbe ku lunghisa tiphayiphi ta tirhelo ra mati eka swikimi swa mati swa Mfumo.

11. MINHLANGANO YA MALAWULELE YA MATI

Hambi leswi Holobye wa Timhaka ta Mati na Swihlahla a nga muhlayisi wa mani na mani wa swihlovo swa mati hi ku yimela mfumo, naswona a ri na vutihlamuleri lebyi hetisekeke bya swiyenge hinkwaswo swa malawulele ya timhaka ta mati, ekuheteleleni vutihlamuleri na matimba ya malawulele ya mati swi le ka xiyimo xa ndzawu.

Hikokwalaho ka xikongomelo lexi, Nawu wa hi pfumelela eka Ndzimana 7, 8, 9 na 10 kun'we na minhlangano yo hambana ya malawulele ya mati, laha wun'wana na wun'wana wu nga na mintirho yo karhi.

Enkarhini wa sweswi, Ndzawulo yi na vutihlamuleri byo fambisa swiyenge hinkwaswo swa Nawu hi ku yimela Holobye. Ntirho wa Ndzawulo wu ta cinca loko minhlangano ya malawulele ya mati yi simekiwile naswona vutihlamuleri na matimba ya malawulele ya swihlovo swa mati swi ta va swi hundziseriwa eka yona. Ntirho wo hetelela wa Ndzawulo wu ta va ku nyikela hi tirhelo ra rixaka na tsalwa ra swinawana swa malawulele ya swihlovo swa mati na ku tiyisisa leswaku minhlangano yin'wana yi tirha hi ndlela leyi faneleke.

Xikongomelo xa ku simekiwa ka Minhlangano ya Malawulele ya Mati I ku endlaka leswaku vatirhisi va mati na vanhu lava khumbiwaka hi ndela leyi mati ya aviwaka hi yona, va fanele ku kota ku hoxa rito mayelana na hi laha swihlovo swa mati swi faneleke ku fambisiwa hi yona etindzawini ta vona.

11.1 Swiyenge swa Malawulele ya Tindzawu leti Mati ya Sukelaka eka tona (CMAs)

Tanihi laha swi kombetiweke hi kona eka Xifaniso 3, Afrika Dzonga ri avanyisiwe hi 19 wa Tindzawu ta Malawulele ya Mati. Swiyenge swa Tindzawu leti Mati ya Sukelaka eka tona (Ti-CMAs) ti ta va na vutihlamuleri bya malawulele ya swihlovo swa mati eka ndzawu yin'wana na yin'wana. Nawu wu lerisa leswaku ti-CMA ti hlulukisa matirhelo ya malawulele ya tindzawu leti mati ya sukelaka eka tona etindzawini leti welaka ehansi ka tona.

Ti-CMA ti ta simekiwa ximfumo hi tirhelo leri khumbaka vanhu hinkwavo. Tirhelo leri ri vile ri sungurile eka 19 wa Tindzawu ta Malawulele ya Mati. Ti-CMA ti nga simekiwa hi ku navela ka Holobye kumbe hikokwalaho ka leswi ntlawa wa vanhu eka ndzawu leyi mati ya sukelaka eka yona wu nga hlulukisa xiringanyeto lexi nga rhumeriwa ha Holobye endzaku ko ti hlanganisa na van'wana. Xiringanyeto lexi xi fanele ku katsa, xikombiso, vuxokoxoko bya mindzilikani leyi CMA yi nga ta tirha eka yona, marungula mayelana na swihlovo swa mati, rifuwo leri nga kona na matirhiselo ya mati ya ndzawu, na tindlela leyi yi nga ta fambisiwa hi tona na hi laha CMA yi nga ta ti hakelela hi yoxe. CMA yi ta sungula ku tirha loko Bhodo ya Mfumo yi ta va yo thoriwile hi Holobye. Swirho swa Bhodo ya mfumo swi bumabumeriwa hi Komiti yo Tsundzuxa leyi swirho swa yona swi hlawuriwaka hi vatirhisi va mati endzawini leyi mati ya sukelaka eka yona.

11.2 Minhlangano ya matirhiselo ya mati

Minhlangano ya matirhiselo ya mati I mintlawa ya vatirhisi va mati hi voxe lava navelaka ku endla migingirhiko leyi fambelanaka na timhaka ta mati eka xiyimo xa ndzawu leswaku va ta vuyeriwa hinkwavo, eka mintirho yo fana na ncheleto wa vurimi, kumbe ku lawula nkoka wa mati. Va tirha hi ku landza vumbiwa ra ximfumo tanihi laha swi kombetiweke hi kona eka switsundzuxo leswi nga lulamisiwa hi Holobye. Yi fanele ku va yi kota ku ti hakelela hi yoxe hi tihakelo leti nga bohiwa ta matirhiselo ya mati naswona leti nga endlwa hi ku landza swipimelo swa tirhelo ro vekela nxavo naswona leyi hakeriwaka hi swirho.

Tibhodo ta ncheleto ta khale ti ta cinciwa hi Minhlangano ya Matirhiselo ya Mati enkarhini wa malembe mambirhi lama taka. Hi wona nkarhi lowu, ti nga nghetelela vukulu bya tindzawu to tirhela eka tona naswona ti fanele ku tiyisiwa leswaku ti yimela vatirhisi hinkwavo va mati etindzawini leti. Minhlangano leyintshwa ya Vatirhisi va Mati yi nga simekiwa loko ku ri na xilaveko.

11.3 Minhlangano yin'wana ya malawulele ya mati

- Tikomiti to tsundzuxa, leti nga simekiwa hi Holobye leswaku ti ta endla mintirho yo karhi (xikombiso, ku bumabumela swirho swa Bhodo yo Fambisa ya CMA).
- Ti-Foramu, leti nga kombetiwangiki ku ya hi Nawu, kambe leti nga hoxa xandla swinene eka malawulele ya swihlovo swa mati hi ku hlohletela lava khumbekaka leswaku na vona va hoxa xandla.
- Minhlangano leyi hlulukisaka vumaki, tanihi ku aka madamu na swikimi swo fambisa mati.
- Minhlangano leyi lawulaka mati ya tinxaka leyi nga simekiwa hi vufambisi bya milambu leyi avelaniwaka na matiko yan'wana.
- Tihuvo ta Mati, leti nga minhlangano leyi nga ti yimela yoxe hi xileriso xo yingisela no avanyisa eka tiaphili ta swiboho swa mafambiselo, yo fana na ku aviwa ka mati (Ndzimana 15 ya Nawu). Huvo ya Mati I nhlungano lowu nga simekiwa ku ya hi nawu. Yi na nkoka wo tiyisisa leswaku Mfumo wu teka swiboho leswinene swa mafambiselo. Vanhu va na mfanelo wo endla aphili eka Huvo loko va nga pfumelelani na xiboho xa nhlungano wa malawulele ya mati mayelana na timhaka ta mati.

Tsundzuka: Minhlangano ya vukorhokeri bya mati yi phakela mati na nkululo eka vatirhi naswona yi wela ehansi ka Nawu wa Vukorhokeri bya Mati wa 1997 (WSA)

12. KU KAMBELA HI LAHA HI TIRHAKA HI KONA – KU XIYA- XIYA NA MARUNGULA

Ku kambela I ku xiya nkoka wa mati na makhululelo ya milambu na madamu, tindzawu leti nga tsakama kumbe swihlovo swa le hansi ka misava nkarhi na nkarhi. Marungula yo xiya mintirho leyi ya hundziseriwa eka matirhelo ya marungula.

Matirhelo ya marungula ya tirhisiwa ku hlayisa marungula ya swihlovo swa mati leswaku ya ta kota ku tirhisiwa na twisisiwa hi vafambisi va timhaka ta mati na vateki va swiboho.

Vafambisi va timhaka ta mati a va nge teki swiboho leswi faneleke hi marungula lama nga hoxeka kumbe hi marungula lama nga enelangiki. Nakambe hi fanele ku endla ntirho wo kambela lowu yaka emahlweni, hambi loko hi fikelela kumbe hi nga swi fikelelo swikongomelo swa hina swa matirhisele ya mati hi vutlhari.

Hambi leswi Ndzawulo a yi tshamela ku xiya-xiya swihlovo swa mati, Ndzimana 4 ya Nawu wa Rixaka wa Mati se wu lerisa ximfumo leswaku ku simekiwa ka matirhelo yo xiya-xiya na matirhelo ya marungula eka swiyenge hinkwaswo swa swihlovo swa mati.

Tirhelo ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati ri ta pfumelela ntirho lowu hi tindlela timbirhi; ku ndlandlamuxa tirhelo ro kambela leri nga kona sweswi etikweni na ku hlulukisa no antswisa matirhelo yo nyikela hi marungula.

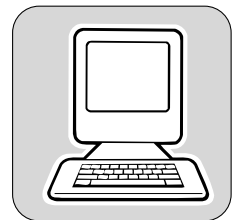
12.1 Matirhelo yo kambela

Ndzawulo yi na ntirho lowu yaka emahlweni wo kambela nkoka wa mati etikweni, ya nga va ya le henhla kumbe ehansi ka misava, kambe ntirho lowu wu lava ku anamisiwa leswaku ku ta langutiwa na swin'wana swo fana na switsongwatsongwana, swimakiwa swin'wana leswi nga vaka na khombo. Vukamberi lebyi byi xiya leswaku vatirhi va mati hi voxu va landzelela swipimelo swa tilayisense ta vona no xiya leswaku nkoka wa swihlovo swa mati swo fambelana na swikongomelo swa xihlovo leswi nga vakeriwa xihlovo xolexo.

Hambi leswi Afrika Dzonga ri nga na tirhelo lerinene ro kambela nkoka wa mati, hi fanele ku antswisa no andlandlamuxa tirhelo ro kambela ra rixaka leswaku ri ta fambelana na swipimelo swa Nawu. Tirhelo leri nga kona ri kambela swihlovo leswi nga kona, na rona ri fanele ku ndlandlamuxiwa.

12.2 Matirhelo ya marungula

Sweswi Ndzawulo yi karhi ku kambisisa no cinca matirhelo ya yona ya marungula. Muxaka wa marungula lama faneleke ku va kona wu katsa makhulukelo ya mati ya le henhla ka misava, nkoka wa mati ya le henhla ka misava, nkoka na mpimo wa mati ya le hansi ka misava na matirhisele na mimpfumelelo ya mati. Matirhelo ya rixaka ya ta lulamisiwa hi ndlela leyi Tindzawu leti Mati ya Sukelaka eka tona, ti nga ta teka vutihlamuleri bya mafambiselo ya marungula etindzawini ta tona ta mafambiselo ya mati, loko ti simekiwa, ku katsa no kota ku fikelela marungula yo huma eka tindzawu-akelana. Matirhelo ya mune lamakulu ya marungula ya Ndzawulo I ku languta mati ya le henhla ka misava, mati ya le hansi ka misava, nkoka wa mati na mafambiselo ya mimpfumelelo ya matirhisele ya mati.

Marungula ya matirhelo ya marungula ya Ndzawulo ya nga kumiwa hi mani na mani. Ku ya emahlweni, Nawu wu lerisa leswaku munhu un'wana na un'wana, hi xikombelo xo huma eka Holobye, a nyikela hi marungula lama nga ta pfuneta vafambisi na nsirhelelo wa swihlovo swa mati. Ku nga tsariwa swinawana mayelana na mhaka leyi.

13. VUHLAYISEKI BYA VANHU

Ndzawulo yi na vutihlamuleri bya lawula nkukhulo, vuhlayiseki bya madamu, dyandza na nthyakiso, leswi nga vangaka mavabyi yo fana na cholera. Nkukhulo lowu vangiwaka hitimpfula letikulu kumbe ku wa ka madamu, dyandza na nthyakiso wa mati lowu vangiwaka hi swilo leswi nga vaka na khombo na mavabyi lama vangiwaka hi switsongwatsongwana, swi nga va na khombo lerikulu.

Enkarhi lowu nga hundza tiko a ri langutana na makhobo loko ya humelela, kumbe ku langutana na leswi ya nga vanga swona. Enkarhini lowu taka, ku va ta na mafambiselo lama tekaka goza makhombo ya nga si humelela leswaku ku ta sirheleriwa vanhu eka makhombo ya ntumbuluko na le ka makhombo lama vangiwaka hi migingirhiko ya vanhu, no tlhela ku hungutiwa leswi ya nga onhaka swona.

Tirhelo leri ri teka magoza swilo swi nga si onheka ri huma eka Nawu lowuntshwa wa Malawulele ya Makhombo ya Rixaka, lowu nga ta pasisiwa hi Palamende hi 2002. Nawu lowu wu kombeta leswaku tiko ri fanele ku va ri tiyimiserile ku langutana na makhombo. Nakambe wu vula leswaku hi fanele ku hunguta makhombo lama nga humelelaka, hi hunguta ku onheka loko nga vangiwaka loko ya va kona na ku hunguta khombo leri vaaki va langutaneke na rona, ngopfu-ngopfu etindzawini leti nga le vuswetini.

Ndzawulo yi ta va mutirhisani-kun'we eka Tsalwa ra Malawulele ya Makhombo ya Rixaka leri nga ta simekiwa naswona ri ta va na vutihlamuleri byo lulamisa timhaka leti fambelanaka na mati. Hikokwalaho ka xikongomelo lexi, Ndzawulo yi rhangele ntirho wo endla atlaso yo kombeta tindzawu leti tiko ri nga khumbiwaka hi makhombo eka tona. Nakambe Ndzawulo yi karhi ku lavisisa xiyenge lexi nga ti nyikela xa vuhlayiseki bya vanhu lexi nga ta langutana na makhombo na mpfuneto wa xihatla lowu nga vaka kona eka mafambiselo ya swihlovo swa mati, vukorhokeri bya mati na swihlahla.

14. XANA TIRHELO RA RIXAKA RA SWIHLOVO SWA MATI RI TA SIMEKIWA RIHI?

Ntirho wo simeka tirhelo wu vile wu sungurile, naswona wu ta yisiwa emahlweni, goza hi goza, emalembeni ya kwalomu ka 20 lama taka. Hikokwalaho ka vukulu na ku katsana na migingirhiko yo tala leyi nga kona, nongonoko lowu nga ringanyetiwa wu nga cinceka.

Nongonoko lowu wu nga kambisiwa loko ku va na ntokoto wun'wana enkarhini wa ntlhanu wa malembe wa Tirhelo leri ro Sungula ra Rixaka ra Swihlovo swa Mati, kutani ri cinciwa endzaku ka n'wangulo wo huma eka vanhu, naswona ri ta kambisiwa nakambe endzaku ka ntlhanu wa malembe yan'wana na yan'wana. Migingirhiko yo simeka tirhelo leri yi hlamuseriwe laha hansi.

14.1 Ku nyikela na ku simekiwa ka migingirhiko

Ku nyikela na ku simekiwa ka migingirhiko i swilaveko leswintshwa swa Nawu leswi nga ta endliwa hi nkarhi wun'we. Swona swi xaxametiwe eka Table 1 kun'we na nkarhi lowu vekiweke.

Table 1. Nkarhi wo nyikela na ku simekiwa ka migingirhiko. Yin'wana ya yona yi vile yi sungurile. Minkarhi leyi ku languteriweke leswaku yi va yi herile hi yona yi kombetiwele laha hansi.

Migingirhiko	Siku leri yi languteriweke ku hela hi rona
Tilayisense leti bohaka	Exikarhi ka 2007 na 2020, ku ya hi WMA*
Ku simekiwa ka Swiyenge swa Malawulele ya Tindzawu leti Mati ya Sukelaka kona	Exikarhi ka 2003 na 2011, ku ya hi WMA
Ku nyikeriwa ka mintirho na ku hundzisela vumaki eka minhlangano ya malawulele ya mati	Exikarhi ka 2005 na 2012, ku ya hi WMA
Ku simela Minhlangano leyintshwa ya Vatirhisi va Mati	Exikarhi ka 2002 na 2003, ku ya hi WMA
Ku ndlandlamuxa tirhelo ro kambisisa	Exikarhi ka 2007 na 2012, ku ya hi tirhelo
Nhluvukiso wa matirhelo ya marungula	Exikarhi ka 2002 na 2007, ku ya hi matirhelo

* WMA – Ndzawu ya Malawulele ya Mati (xiya Xifaniso 3 lexi nga va kona ekusunguleni)

14.2 Nhluvukiso wa tindzawu ta vumaki

Ndzawulo yi endle ndzavisiso wa xilaveko xa ku akiwa ka madamu yo hlaya, naswona laha swi faneleke, ku ta va na vumaki byo fana na tindzawu to mpompa mati, tiphayiphi na migero, leswaku ku ta fikeleriwa swilaveko swa vumundzuku swa mati (Xiya Table 2). Mpimanyeto wo hakelela ntirho lowu wu kwalomu ka R12 billion eka 20 wa malembe lama taka. Leswi swi katsa ku hundzisela mati yo tatisela ku ya eka tirhelo ra Nambu wa Vaal, na ku ya endzawini ya Richards Bay, laha ku nga vaka na swilaveko leswintshwa na minhluvukiso.

Table 2. Minhluvukiso leyikulu leyi nga vaka kona ya swihlovo swa mayi

Vito ra damu/xikimi	Nambu	Matirhiselo	Siku ro Heta
Ku kurisa damu ra Tzaneen na ra N'wamitwa	Letaba	Ncheleto, makaya	2007
Damu ra Embiane	Black Mfolozi	Ncheleto, makaya	2009
Damu ra Vioolsdrif	Orange	Ncheleto, mintirho leyi antswisiweke ya Tirhelo ra Nambu wa Orange	2012
Ku kurisa Damu ra Clawilliam	Olifants	Ncheleto	2009
Damu ra Melkboom	Olifants	Ncheleto	2011
Ku kurisa Damu ra Flag Boshielo	Olifants	Migodi, doroba, vumaki bya Olifants na Limpopo WMAs	2005
Damu ra Rooipoort	Olifants na le makaya)	Migodi, makaya (emadorobeni)	2010
Damu ra De Hoop	Steelpoort	Migodi, makaya	2008
Damu ra Mountain View	Kaap	Makaya, ncheleto	2012
Boekenhoutrand	Komati	Ghezi, ncheleto	2012
Damu ra Springgrove na Aqueuduct	Mooi	Ku hundzisela eka tirhelo ra Umgeni. Madoroba. Vumaki	2010
Damu ra Klip River	Klip River	Madoroba, vumaki, ghezi	2009
Damu ra Isithundu	Mvoti	Swikongomelo swo tala	2008
Damu ra Grobbelaars	Grobbelaars	Madoroba, vumaki	2010
Projeke ya Mati ya Berg	Berg	Madoroba, vumaki	2008
Ku tatisela Damu ra Vloeivlei	Berg	Madoroba, vumaki	2015

14.3 Nhluvukiso wa mintwanano ya tinxaka yo avelana mati

Afrika Dzonga ri avelana milambu ya mune leyikulu na matiko-akelana ya tsevu:

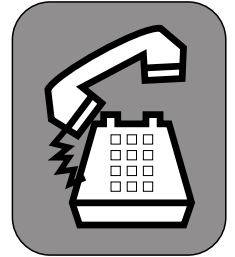
- Tirhelo ra Orange-Senqu ri avelaniwa na matiko ya Lesotho na Namibia
- Nambu wa Limpopo wu avelaniwa na Botswana, Zimbabwe na Mozambique.
- Tirhelo ra Inkomati ri avelaniwa na Swaziland na Mozambique.
- Tirhelo ra Usuthu/Pongola-Maputo ri avelaniwa na Mozambique na Swaziland.

Loko ku fika 2010, Ndzawulo yi na xikongomelo xo va yi hete ndzavisiso wa swihlovo leswi ku avelaniwaka hi swona na matiko yan'wana na ku va yi hete mintwanano ya ximfumo yo simeka minhlangano ya tinxaka ya malawulele ya mati leyi nga ta fambisa swihlovo leswi swa ntumbuluko.

15. N'WANGULO WA WENA I WA NKOKA

A hi nge ri fikelele vonene ra hina ra malawulele ya nkoka ya swihlovo swa mati hi nkarhi wun'we – Tirhelo ra Rixaka ra swihlovo swa mati ri hi kombeta ndlela leyi yaka emahlweni emalembeni ya 20 ku ya eka ya 25 lama taka. Hi ta teka goza-go-goza hi ku famba ka nkarhi, kutani hi simeka vonene ra hina hi ndlela yo olova.

Swi le ka ma-Afrika Dzonga hinkwawo, lava tirhaka eka mfumo, lava nga le ka minhlangano ya mafambiselo ya mati na vatirhisi hinkwawo va mati, leswaku va hoxa xandla eka kungu ra rixaka. Hikokwalaho, n'wangulo wa wena eka Tirhelo leri nga ringanyetiwa l wa nkoka swinene.

Tinhlengeletano to ti hlanganisa na vanhu

Wa hlohleteriwa leswaku u ngenela yin'we kumbe tinhlengeletano to hlayisa leti nga xaxametiwa laha hansi.

Tinhlengeletano leti ti ta nyika lava khumbekaka marungula yan'wana mayelana na vundzeni bya Tirhelo ra Rixaka ta Swihlovo swa Mati, na xiyimo xa mati xa sweswi na xa nkarhi lowu taka eTindzawini ta vona ta Malawulele ya Mati (WMAs). Etinglengeletanini leti, lava khumbekaka va nga humesa timhaka na/kumbe ku nyikela hi n'wangulo wa vona.

Nhlengeletano yin'wana na yin'wana yo ti hlanganisa na vanhu yi ta va leyi pfuriweke laha vatirhi va Ndzawulo va nga ta tirhisa switirho leswi vonakaka swo hlamusela swiyenge swa vuthekeniki swa Tirhelo hi ndlela yo olova na hi tindzimi ta ndzawu. Loko wena kumbe vanghana/vatirhi-kulobye va tsakela ku ngenela yin'we ya tinhlengeletano leti, hi kombela leswaku mi tata fomo leyi nga lahawani yo titsarisa kutani mi yi tlherisela eka Hofisi ya Vuhlanganisi bya Vanhu.

Table 3. Nxaxameto wa Tinhlengeletano ta Vuhlanganisi bya Vanhu

Nomboro ya WMA	WMA	SIKU	NDZAWU
1	Limpopo	29 Nhlangula 2002	Polokwane
2	Luvubu/Letaba	30 Nhlangula 2002	Thohoyandou
3		17 Ndzati 2002	Midrand
	Crocodile (West) Marico	18 Ndzati 2002	Rustenburg
4	Olifants	1 Nhlangula 2002	Witbank
5	Mpumalanga	3 Nhlangula 2002	Nelspruit
6	Usutu to Mhlatuze	19 Hukuri 2002	Richards Bay
		20 Hukuri 2002	Vryheid
7	Thukela	16 Nhlangula 2002	Ladysmith
8	Upper Vaal	19 Ndzati 2002	Vereeniging
		20 Ndzati 2002	Carltonville
9	Middle Vaal	8 Nhlangula 2002	Welkom
10	Lower Vaal	29 Nhlangula 2002	Kimberley
11	Mvoti to Umzimkulu	15 Nhlangula 2002	Pietermaritzburg
12	Mzimvubu to Keiskamma	26 Ndzati 2002	East London
		27 Ndzati 2002	Umtata
13	Upper Orange	10 Nhlangula 2002	Bloemfontein
14	Lower Orange	31 Nhlangula 2002	Upington
		7 Hukuri 2002	Springbok
15	Fish — Tsitsikama	22 Nhlangula 2002	Port Elizabeth
16	Gouritz	24 Nhlangula 2002	Oudtshoorn
17	Olifants/Doorn	13 Hukuri 2002	Clanwilliam
18	Breede	3 Nhlangula 2002	Worcester
19	Berg	2 Nhlangula 2002	Stellenbosch

Tindzawu ta mani na mani laha tsalwa leri hetisekeke ra Tirhelo leri nga Ringanyetiwa ri nga ta kumeka kona leswaku vanhu va ta angula ku sukela ekuheleni ka Mhawuri 2002 ku ya fikela hi Ravuntlhanu ra ti 31 January 2003

EASTERN CAPE:

Hofisi ya Ndzawu ya DWAF: Cradock
Hofisi ya Ndzawu ya DWAF: East London
Hofisi ya Xifundza ya DWAF: King Williams Town
Hofisi ya Ndzawu ya DWAF: Port Elizabeth
Hofisi ya Ndzawu ya DWAF: Umatata
Grahamstown Public Library

FREE STATE:

City Library: Bloemfontein
Hofisi ya Xifundza ya DWAF: Bloemfontein
Welkom Public Library

GAUTENG:

Carltonville Public Library
Hofisi-nkulu ya DWAF: Pretoria
Hofisi ya Xifundza ya DWAF: Pretoria
Hofisi ya Ndzawu ya DWAF: Potchefstroom
Johannesburg / Gersmiston Library
Soweto Library

KWAZULU – NATAL:

Dundee Public Library
Hofisi ya Xifundza ya DWAF: Durban
Empangeni Public Library
Natal Society Library in Pietermaritzburg
Newcastle Public Library
Richards Bay Public Library

LIMPOPO:

Hofisi ya Xifundza ya DWAF: Polokwane
Louis Trichardt Public Library
Mussina Public Library
Phalaborwa Public Library
Thohoyandou Public Library
Tzaneen Public Library

MPUMALANGA:

Hofisi ya AWARD NGO (Acornhoek)
Baberton Public Library

MPUMALANGA:

Hofisi ya Ndzawu ya DWAF: Groblersdal
Hofisi ya Xifundza ya DWAF: Nelspruit
Hofisi ya DWAF: Tonga, Malekutu, EersteHoek
Hofisi ya Mvula NGO (Nelspruit)
Groblersdal Public Library
Mzinti Agricultural Centre
Nelspruit Public Library
Secunda Public Library
Witbank Public Library

NORTHERN CAPE:

Tihofisi ta masipala wa Calvinia Hantam
Tihofisi ta Masipala wa De Aar Emthanjeni
Hofisi ya Xifundza ya DWAF: Kimberley
Hofisi ya Ndzawu ya DWAF: Upington
Tihofisi ta Masipala wa Xifundza wa Namaqua
Nhangano wa Vurimi wa Northern Cape, Upington
Prieska Public Library
Springbok Public Library
Vryburg Public Library

NORTH-WEST:

Hofisi ya Ndzawu ya DWAF: Hartebeespoort Dam
Hofisi ya Xifundza ya DWAF: Mmabatho
Groot Marico Public Library
Klerksdorp Public Library
Lichtenburg Public Library
Rustenburg Public Library

WESTERN CAPE:

Beaufort West Public Library
Hofisi ya Xifundza ya DWAF: Bellville
Hofisi ya Ndzawu ya DWAF: Worcester
Hofisi ya Ndzawu ya DWAF: Worcester
Caledon Public Library
George Public Library
Hemanus Public Library
Lambertsbaai Public Library
Library ya Palamende ya Cape Town
Oudtshoorn Public Library
Masipana wa Witzenburg